

Βιώνοντας τον δημόσιο χώρο στην αρχαία Ελλάδα (6ος-1ος αι. π.Χ.)

Δρόμοι, πλατείες και ελεύθεροι ανοιχτοί χώροι στις πόλεις,
τα ιερά και τα νεκροταφεία

Πάνος Βαλαβάνης

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Νικόλας Δημάκης

Μεταδιδ. Ερευνητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Ειρήνη Δημητριάδου

Δρ. Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

ABSTRACT

Experiencing the public space in ancient Greece (6th-1st c. B.C.)

Roads, squares and open air free spaces in poleis, sanctuaries and cemeteries

Up to date the archaeological research has mainly focused on the structured environment, while the significant to ancient public life, open air free spaces, have been largely neglected. These spaces were consciously created or left as such, within ancient cities, sanctuaries and cemeteries. A public space operates dynamically in three dimensions and it is shaped both by the architectural structures that surround it and by natural or artificial landmarks, but also by the people themselves who use and "experience" it in everyday life or in specific circumstances. Spaces within the anthropogenic environment, roads (urban, sacred, funerary), squares and open air free spaces, in varying forms and sizes, jointly by the structures (temples, shrines, graves etc) and performances (processions, sacrifices etc) which they are associated with, constitute places of collective memory and identity. Spaces that correspond to the aforementioned parameters are examined in the research project entitled "Experiencing the public space in ancient Greece (6th-1st c. B.C.) Roads, squares and open air free spaces in cities, sanctuaries and cemeteries" funded by the O.P. "Human Resources Development, Education and Lifelong Learning", co-funded by the European Social Fund (E.S.F.). A summary of the project's aims, methodology, research questions and selected case studies is here presented.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως σήμερα η αρχαιολογική έρευνα έχει ασχοληθεί κυρίως με το δομημένο περιβάλλον, αγνοώντας πόσο σημαντικοί για τον αρχαίο δημόσιο βίο υπήρξαν οι ελεύθεροι χώροι που συνειδητά δημιουργούνταν ή αφήνονταν μέσα στις πόλεις, στα ιερά και στα νεκροταφεία. Ένας δημόσιος χώρος, λειτουργεί δυναμικά σε τρεις διαστάσεις και διαμορφώνεται τόσο από τα αρχιτεκτονήματα που τον περιβάλλουν όσο και από φυσικά ή τεχνητά τοπίοσημα, αλλά και από τους ίδιους τους ανθρώπους που τον χρησιμοποιούν και τον βιώνουν καθημερινά ή περιστασιακά. Περιοχές εντός του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, δρόμοι (αστικοί, ιεροί,

ταφικοί), πλατείες και ανοιχτοί ελεύθεροι χώροι, με τη μορφή τους και τις αναλογίες τους, σε συνδυασμό πάντα με τις εγκαταστάσεις (ναοί, ιερά, τάφοι κ.ά.) και τα δρώμενα (πομπές, θυσίες κ.ά.) με τα οποία συνδέονται, συνθέτουν τόπους συλλογικής μνήμης και ταυτότητας και αποτελούν φορείς έκφρασης και προβολής αντιλήψεων, αξιών και ιδεολογίας. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται μια σύνοψη των στόχων, της μεθόδου, των ερευνητικών ερωτημάτων, καθώς και ορισμένες σκέψεις από επιλεγμένες μελέτες περιπτώσεων του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Βιώνοντας τον δημόσιο χώρο στην αρχαία Ελλάδα (6ος-1ος αι. π.Χ.) Δρόμοι, πλατείες και ελεύθεροι ανοιχτοί χώροι στις πόλεις, τα ιερά και τα νεκροταφεία».¹

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ο ελεύθερος χώρος χαρακτηρίζεται ο μη οικοδομημένος, ο υπαίθριος χώρος, ο οποίος μπορεί να διατηρεί τη φυσική του μορφή ή να είναι τεχνητός. Ο ελεύθερος χώρος, λειτουργεί δυναμικά σε τρεις διαστάσεις: διαμορφώνεται από τα αρχιτεκτονήματα που τον περιβάλλουν,² από φυσικά ή τεχνητά τοπία, αλλά και από τους ίδιους τους ανθρώπους που τον χρησιμοποιούν και τον βιώνουν καθημερινά ή περιστασιακά.

Ο ελεύθερος και ο δημόσιος χώρος δεν είναι έννοιες ταυτόσημες, ούτε ανεξάρτητες, αλλά σχετίζονται μεταξύ τους. Η έννοια «δημόσιος χώρος» έχει δύο σημασίες: τη νομική, η οποία αναφέρεται στο καθεστώς ιδιοκτησίας του, και την πολιτικοκοινωνική, που παραπέμπει στη δημόσια ζωή και τη λειτουργία του.³ Σύμφωνα με διάφορες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, σε μια κοινωνία με δημοκρατικό πολίτευμα δημόσιος χαρακτηρίζεται κάθε χώρος στον οποίο διατυπώνονται δημόσια ιδέες, κριτική, αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις για θέματα που προβληματίζουν τους πολίτες στην καθημερινότητά τους. Μάλιστα ο πολίτης με την ένταξη της παρουσίας του μέσα στο χώρο αλληλεπιδρά με αυτόν, μεταφέρει και ανταλλάσσει μηνύματα με το περιβάλλον του, ενώ παράλληλα αποτελεί ο ίδιος τμήμα της δημόσιας σφαίρας της κοινωνίας.

Το έργο των Pierre Bourdieu, Anthony Giddens και Henri Lefebvre έχει αποδειχθεί εξαιρετικά πολύτιμο σε μελέτες ανάλυσης του χώρου στην αρχαιολογία. Ο Pierre Bourdieu μελέτησε την χωροταξική διεύθυνση της καθημερινής συμπεριφοράς και εξέτασε πώς η χωροκοινωνική τάξη μεταφράζεται σε βιωμένη εμπειρία και πρακτική. Με τον όρο «habitus» (έθος/έξις) που εισάγει και παραθέτει συχνά στο έργο του, ορίζει μια εσωτερικευμένη δομή ή σειρά δομών, που καθορίζει πώς ένα άτομο δρα και αντιδρά στον κόσμο, και η οποία χρησιμεύει για να παράγει πρακτικές, αντιλήψεις και συμπεριφορές, που είναι τακτικές, δεν συντονίζονται συνειδητά και δεν διέπονται από οποιονδήποτε κανόνα.⁴ Το habitus είναι ένα σύστημα

1 Το πρόγραμμα υποβλήθηκε τον Φεβρουάριο 2017 στην πρόσκληση της Ειδικής Γραμματείας Διαχείρισης Τομεακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, με τίτλο «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές». Αξιολογήθηκε επιτυχώς και εντάχθηκε στον Άξονα Προτεραιότητας «Βελτίωση της Ποιότητας και Αποτελεσματικότητας του Εκπαιδευτικού Συστήματος» του Ε.Π. «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», με συγχρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.) Έχει προϋπολογισμό 46.900,00€, χρονική διάρκεια 15 μηνών, και αποτελείται από τριμελή ερευνητική ομάδα με ΕΥ τον Καθηγητή Πάνο Βαλαβάνη, και υποτρόφους-ερευνητές τον μεταδιδάκτορα κλασικής αρχαιολογίας Νικόλα Δημάκη και την διδάκτορα κλασικής αρχαιολογίας Ειρήνη Δημητριάδου.

2 Hölscher 1991, 355-6.

3 Για τον συνεχώς εξελισσόμενο χαρακτήρα των δημόσιων χώρων της Αθήνας σε συνάρτηση με την πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική εξέλιξη της ταυτότητας της πόλεως από τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ. έως τους Ελληνιστικούς χρόνους βλ. Hölscher 2007. Για τις γενικές αρχές οργάνωσης και υλοποίησης της οικιστικής εξέλιξης της αρχαϊκής Αθήνας μέσω της αναδιάταξης των δημόσιων χώρων βλ. Dimitriadou 2019, 222-5.

4 Bourdieu 1977, 214· Throop και Murphy 2002, 186.

διατάξεων που περιλαμβάνει έναν τρόπο ύπαρξης, μια προδιάθεση ή κλίση, αλλά και το αποτέλεσμα της οργάνωσης δράσης. Αναπαράγει τις συνθήκες που του δίνουν νόημα και ύπαρξη, προκύπτοντας έτσι ως προϊόν αλλά και παραγωγός ιστορίας.⁵ Μέσα από το *habitus* ο Bourdieu καθορίζει πώς μπορεί να βιωθεί ο χώρος και πώς μπορεί να προκύψει νόημα από αυτόν.⁶ Σε αντίθεση με τις δομικές προσεγγίσεις, η έννοια του *habitus* συνδέει χωρικά την κοινωνική δομή με το σώμα και με τη σωματική κίνηση του ανθρώπου.

Ο Anthony Giddens μέσω της θεωρίας της δομοποίησης παρουσίασε μια δυναμική θεώρηση του χώρου. Με τη «δυναμικότητα της δομής» υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές δομές διαμορφώνουν κοινωνική δράση, και την ίδια στιγμή η κοινωνική δράση διαμορφώνεται από τις κοινωνικές δομές.⁷ Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου αποτελεί μέρος της δομής των κοινωνικών συστημάτων και ο αρχιτεκτονικά δομημένος χώρος συμβάλλει στη συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης μιας κοινωνίας μέσω της κοινωνικής πρακτικής. Η αρχιτεκτονική αποτελεί, μεταξύ άλλων, μια πηγή γραπτών κανόνων, ένα μέσο μέσα στο οποίο οι κοινωνικές σχέσεις λαμβάνουν χώρα, αλλά και μέσω του οποίου διαμορφώνονται, αναπαράγονται και μεταβάλλονται.⁸

Ο Henri Lefebvre απέρριψε τις δομικές και σημειωτικές προσεγγίσεις στο χώρο, που υποστήριζαν ότι ένας εξωτερικός παρατηρητής μπορούσε να διαβάσει ή να αποκωδικοποιήσει τον χώρο χωρίς στην πραγματικότητα να αποτελεί μέρος του. Ο Lefebvre όρισε τρεις διαφορετικούς τρόπους συσχετισμού με τον χώρο: τις χωρικές πρακτικές μιας κοινωνίας, τις αναπαραστάσεις του χώρου και τον παραστατικό χώρο ο οποίος ενσωματώνει σύνθετους συμβολισμούς.⁹ Σε αυτές τις μορφές ο χώρος παράγεται ή διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση των σωμάτων, των αντικειμένων και των μορφών περιβάλλοντος. Για τον Lefebvre, ο χώρος δεν είναι κάτι που μπορεί να «διαβαστεί» αλλά μόνο να βιωθεί με τη βοήθεια του σώματος το οποίο κινείται, μυρίζει, γεύεται και τελικά ζει σε ένα χώρο.¹⁰ Η βασική πτυχή εδώ είναι η έμφαση στη δράση και το συναίσθημα, άρα ο χώρος μπορεί να υπάρχει μόνο μέσα σε μια σωματική σφαίρα: πρέπει να είναι επικεντρωμένος στην έννοια του σώματος.

Ο Pierre Bourdieu το υποστηρίζει αυτό όταν γράφει ότι το σώμα «δεν αντιπροσωπεύει αυτό που εκτελεί, δεν απομνημονεύει το παρελθόν, θεσπίζει το παρελθόν φέρνοντάς το στη ζωή».¹¹ Η ιδέα του χώρου που αναπαρίσταται στο έργο του Bourdieu είναι ότι είναι δυναμικός και όχι στατικός, και περιλαμβάνει «μια σκέψη μέσα από το σώμα» η οποία τονίζει την αλληλεπίδραση μεταξύ του υλικού και του διανοητικού.¹² Σε αντίθεση με τις προηγούμενες τυπολογικές αντιλήψεις για το χώρο που τον ήθελαν σαν ένα «δοχείο» γεμάτο με αντικείμενα και ανθρώπους, και ο οποίος αποτελούσε το προσκήνιο οποιασδήποτε δράσης, η δυναμική πλέον θεώρηση των εννοιών του χώρου τονίζει ότι αυτός δεν αλληλοεξαρτάται, *vis-à-vis*, με τις δράσεις που πραγματοποιούνται εντός του, αλλά μέσα από την παρατήρηση των μεταβαλλόμενων ανθρώπινων δραστηριοτήτων, συντίθεται σε τόπους.¹³ Έτσι ο χώρος δομεί τη δράση, αλλά και συνειδητοποιείται μέσω των δράσεων και των διαφόρων αντιλήψεων. Δεν αποτελεί μια σταθερή οντότητα, αλλά συνεχώς συγκροτείται και μεταβάλλεται μέσω της κοινωνικής πρακτικής.

5 Lawrence και Low 1990, 469.

6 Ahlfeldt 2004, 205.

7 Giddens 1979, 69-70.

8 Gieryn 2002, 37.

9 Lefebvre 1991, 33.

10 Wiles 2003, 10.

11 Pierre Bourdieu στο Turnbull 2002, 131.

12 Turnbull 2002, 131.

13 Maran 2006, 77.

Σύγχρονες μέθοδοι αντίληψης και εμπειρίας του χώρου προχωρούν αρκετά βήματα πέρα. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι δημιουργούν, χρησιμοποιούν και αντιλαμβάνονται τον χώρο συνδέεται άμεσα με τον τρόπο που βιώνουν, κωδικοποιούν και απομνημονεύουν τις εμπειρίες τους. Έτσι ο χώρος γίνεται δημιουργός αλλά και φορέας νοημάτων και πληροφοριών αποτελώντας μέρος ενός μη λεκτικού συστήματος επικοινωνίας όπου πομπός και δέκτης εναλλάσσονται ρόλους. Μέσα σε αυτόν τον δίαυλο επικοινωνίας αναπτύσσονται και διαμορφώνονται συναισθήματα, τα οποία επηρεάζουν τις κοινωνικές σχέσεις.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Η επιλογή του παραπάνω εννοιολογικού πλαισίου οφείλεται στην αντιδιαστολή που υπάρχει στη σύγχρονη θεώρηση του χώρου, ανάμεσα σε «πρόσωπα» και «πράγματα» (όπου το πρώτο θεωρείται ανώτερο του δευτέρου). Η σπουδαιότητα του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος ως παράγοντα ερμηνείας του χώρου είναι ιδιαίτερης σημασίας για τον αρχαιολόγο, ο οποίος πλέον δεν διαθέτει το «σώμα» με το οποίο να αναδημιουργήσει το χώρο της αλληλεπίδρασης. Η ανακατασκευή του χώρου αρχαιολογικά είναι μονοδιάστατη, καθώς το αρχαίο σώμα απουσιάζει.¹⁴ Αλλά αντιλαμβανόμενοι το ανθρωπογενές και φυσικό τοπίο μέσω των αισθήσεων, και όχι μέσω της ύπαρξης οποιουδήποτε πράγματος αυτού καθ'αυτό, μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε ενδείξεις για τη δυναμική του χώρου στην αρχαιότητα και των δρώντων σε αυτόν υποκειμένων. Το τοπίο αποτελεί το πλαίσιο (context) δραστηριότητας δρώντων και τέλεσης δρωμένων, και το πλαίσιο είναι ζωτικής σημασίας σε κάθε προσπάθεια ερμηνείας παρελθόντος χώρου.¹⁵ Έτσι, ο δημόσιος χώρος δεν προσεγγίζεται μόνο μέσω μιας κάτοψης,¹⁶ αλλά και μέσα από τα μάτια των δρώντων ατόμων ή/και των θεατών,¹⁷ ως βιωματική εμπειρία.¹⁸ Συνεκτιμάται, δηλαδή, η λειτουργία του δημόσιου χώρου τόσο μέσα από τα μάτια των θεατών που παρακολουθούν τα δρώμενα όσο και μέσω της εμπειρίας των συμμετεχόντων σε αυτά.

Σκοπός της μελέτης είναι η προσέγγιση του δημόσιου χώρου στην αρχαία Ελλάδα ως βιωματικού και λειτουργικού πλαισίου, αφού ανήκει στην κοινωνική συλλογικότητα, συνθέτει τόπο συλλογικής μνήμης και ταυτότητας, ανάλογα με το πώς αυτός προσδιορίζεται κάθε φορά από το κοινωνικό σύνολο, για τις ανάγκες των μελών του. Η προσέγγιση του χώρου γίνεται κατά κύριο λόγο με συνδυασμό αρχαιολογικών δεδομένων, ιστορικών πληροφοριών, και ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών μηχανισμών. Με άλλα λόγια, μια αγορά, ένα ιερό, ή ένα νεκροταφείο δίνει στοιχεία για την ανθρώπινη παρουσία μέσα σε αυτό (το πώς εισέρχεται, εξέρχεται και κινείται κανείς) αλλά και λαμβάνει το νόημά του στο χώρο μέσω της ανθρώπινης δραστηριότητας σε αυτό. Η συγκέντρωση, η κίνηση και η διάταξη των ανθρώπων εκτιμώνται μέσω του εντοπισμού αναφορών για μεγέθη πλήθους στις αρχαίες πηγές, εμπλουτισμένων με αυτοψίες σε αυτούς τους χώρους και σύγχρονα μαθηματικά μοντέλα εκτίμησης πλήθους. Τα τελευταία, περιλαμβάνοντας πλέον και την έννοια της εμπειρίας, επιτρέπουν την παραγωγή συμπερασμάτων που ποικίλλουν ανά μορφή δομημένου αρχιτεκτονικά χώρου.

Για να κατανοήσουμε τη βίωση των δημόσιων χώρων στην αρχαιότητα, τους μελετάμε σε δύο επίπεδα: από τη μία ως τόπους καθημερινής ή πολιτικής δράσης ή ως τόπους λατρείας, ευ-

14 Βλ. π.χ. Travlos 1971· 1988· Greco 2010-2015.

15 Connerton 1989, 52.

16 Takeshi και Coben 2006, 30.

17 Richard Schechner στο Pearson και Shanks 2001, xiii.

18 Letesson και Vansteenhuyse 2006, 95.

λάβειας και απόδοσης τιμών, και από την άλλη, ως τόπους παγίωσης του χρόνου και ανάδειξης μνημειακού πλούτου και κοινωνικής προβολής. Αλλά διέπεται ο κάθε δημόσιος χώρος από την ίδια λογική οργάνωσης και λειτουργίας; Πώς διαφοροποιούνται αυτές στη συγχρονία και τη διαχρονία διαφορετικών μορφών οργάνωσης του δημόσιου χώρου; Η μελέτη μας σκοπεύει να στηριχθεί ακριβώς σε αυτή την ιδιότητα του δημόσιου χώρου ως τόπου σύγκλισης υποκειμενικών και συλλογικών αντιλήψεων. Κάθε αντικείμενο των χώρων αυτών ή υποκείμενο που δρα στο εσωτερικό τους σημαίνει και σημαίνεται από τον συγκεκριμένο χώρο.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ

Με βάση τα δεδομένα αυτά, θα ακολουθήσουν μερικές προκαταρκτικές σκέψεις σχετικά με τρεις μελέτες περιπτώσεων, η καθεμιά από τις οποίες διαθέτει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Κριτήρια της επιλογής των συγκεκριμένων περιπτώσεων αποτέλεσαν α. το γεγονός ότι βρίσκονται στην Αθήνα, δηλ. σε έναν χώρο με τις περισσότερες σχετικές πληροφορίες από τις αρχαίες γραπτές πηγές, β. για τους χώρους αυτούς τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι επαρκή και, γ. γιατί είναι αντιπροσωπευτικοί ως προς τρεις διαφορετικές μορφές και χρήσεις του δημόσιου χώρου, μία λατρευτική (οδός Παναθηναίων), μία πολιτική (Πνύκα) και μία ταφική (Δημόσιον Σήμα).

Οδός των Παναθηναίων

Η οδός των Παναθηναίων, μια πανάρχαια οδική αρτηρία που συνέδεε την πόλη αφενός με τις εκτός των τειχών περιοχές και αφετέρου με την Ακρόπολη, χρησιμοποιήθηκε από τους Αρχαϊκούς χρόνους και εξής για τη διέλευση της πομπής των Παναθηναίων,¹⁹ αλλά και ως χώρος διεξαγωγής διαφόρων αθλητικών και ιππικών αγωνισμάτων της εορτής. Αποτελεί δηλαδή μια κύρια αστική οδό που μέσω της πομπής μετατρέπεται σε ιερό, εν κινήσει, χώρο. Η πομπή των Παναθηναίων εμπεριέχει τη μετακίνηση ανθρώπων που συγκεντρώνονται εξαρχής ή καθοδόν,²⁰ αλλά λόγω της τέλεσης δρωμένων διαθέτει συνάμα τελετουργικό και συμβολικό χαρακτήρα και είναι αυτό το διττό χαρακτηριστικό που διαχωρίζει μια πομπή από κάθε άλλη απλή μετακίνηση στο χώρο.²¹

Είναι βέβαιο ότι το εύρος της οδού (10-20 μ.), πολύ μεγαλύτερο του μέσου πλάτους των αθηναϊκών οδών, εξυπηρετούσε και τον πολύ μεγάλο αριθμό ανθρώπων που θα συμμετείχαν στην πομπή της μεγαλύτερης γιορτής της πόλης, που στόχο είχε την προβολή της υπεροχής της. Η τελετουργική αυτοεκπροσώπηση της πόλεως θεσμοθετείται έτσι με τον πλέον μνημειακό τρόπο μέσα στο αστικό τοπίο μέσω της πομπικής οδού.²² Η υψηλή συμμετοχή στην παλλαϊκή γιορτή της Αττικής θα πρέπει να θεωρείται ασφαλής αλλά η πυκνότητα του πλήθους δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί από τα δεδομένα των ιστορικών πηγών και την εικονογραφία, ούτε όμως και χωροταξικά, καθώς η οδός δεν σώζει πλευρικά όρια, ενώ το πλάτος της κυμαινόταν κατά τόπους από 5-20 μ. Προφανώς η πυκνότητα θα μεταβαλλόταν ανά διαστήματα λόγω της επιλεγμένης πορείας, της αυξομείωσης των συγκεντρωμένων ή από τις απαραίτητες στην αρχαία ελληνική λατρεία επικοινωνιακές πράξεις (απλές προφορικές, μουσικές, κινησιολογικές, κλπ.), που θα ποίκιλλαν σε ένταση αλλά θα συνέβαλλαν στην περαιτέρω αύξηση του πάθους, άρα

19 Shear 2001.

20 Johnston 1999, 39.

21 Schechner 1988, 159-60· Warford 2018.

22 Hölscher 1991, 377.

και της πυκνότητας, Σύγχρονα μοντέλα εκτίμησης συγκεντρωμένου (στατικού όμως) πλήθους υποδεικνύουν περίπου 0,93 τ.μ./άτομο ή 1,07 άτομα/τ.μ. για αραιή συγκέντρωση πλήθους, ή 0,42 τ.μ./άτομο ή 2,38 άτομα/τ.μ. για πυκνές συγκεντρώσεις.²³

Καθώς κάθε πομπή είναι από τη φύση και τη διάρθρωσή της δομημένη ιεραρχικά²⁴ με βάση τα ποικίλα επίπεδα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, οι συμμετέχοντες στην πομπή των Παναθηναίων εξέφραζαν την κοινωνική τους θέση μέσω της ένταξής τους στο σώμα της πομπής,²⁵ μετατρέποντας την τελευταία σε αναπαράσταση κοινωνικοπολιτικής ιδεολογίας. Η ζωφόρος του Παρθενώνα με τις 378, προσεκτικά ιεραρχημένες, ανθρώπινες και θεϊκές μορφές (και περισσότερα από 200 ζώα – κυρίως άλογα),²⁶ προσφέρει μια εξιδανικευμένη εικόνα της πομπής, ενδεικτική του κορυφαίου γεγονότος της 28^{ης} Εκατομβαιώνος, αλλά με σαφώς επιλεκτική παρουσίαση των συμμετεχόντων. Φυσικά η αναπαράσταση της ζωφόρου δεν είναι αρκετή για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε βιωματικά όλη την ουσία της πομπής των Παναθηναίων, κι εδώ η βοήθεια της μελέτης των τοπικών, χρονικών και άλλων ποιοτικών παραμέτρων είναι πολύτιμη.

Πνύκα

Η Πνύκα αποτελεί ένα ακόμα διδακτικό παράδειγμα βιωματικής προσέγγισης ελεύθερου ανοιχτού δημόσιου χώρου. Οι φιλολογικές και οι επιγραφικές πηγές μάς δίνουν μια ιδέα για τον ελάχιστο αριθμό πολιτών που παρευρισκόταν στις συγκεντρώσεις της Εκκλησίας του Δήμου.²⁷ Από την άλλη, τα αρχαιολογικά δεδομένα μάς επιτρέπουν να εκτιμήσουμε τον μέγιστο αριθμό συμμετεχόντων σε αυτές. Οι ανασκαφές στην Πνύκα κατά τα έτη 1930-31 αποκάλυψαν τρεις φάσεις στην ιστορία αυτού του χώρου συγκέντρωσης των Αθηναίων πολιτών. Κατά την πρώτη περίοδο (Πνύκα I) η Πνύκα λειτούργησε από τον Κλεισθένη μέχρι το 404 π.Χ. και η έκτασή της εκτιμάται στα 2400 τ.μ.²⁸ Λίγα χρόνια μετά, ο χώρος αναμορφώθηκε και όλη η κατασκευή άλλαξε προσανατολισμό (Πνύκα II), έχοντας επιφάνεια, σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις, από 2600-3200 τ.μ.²⁹ Κατά τον σχεδιασμό της τρίτης φάσης (Πνύκα III) την εποχή του Λυκούργου (β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.), που μάλλον δεν αποπερατώθηκε, με την κατασκευή ενός τεράστιου καμπύλου αναλημματικού τοίχου επιτυγχάνεται σχεδόν διπλασιασμός της επιφάνειας συγκέντρωσης των πολιτών, η οποία έφθασε τα 5500 τ.μ.³⁰

Από πολλά χωρία λόγων που εκφωνήθηκαν ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου γίνεται σαφές ότι οι πολίτες ήταν καθισμένοι στο βράχο,³¹ πιθανώς πάνω σε κουρελούδες ή μαξιλά-

23 Βλ. ενδεικτικά: <https://www.poynter.org/reporting-editing/2009/how-to-calculate-crowd-size-at-big-events-like-the-inauguration> (18/2/2019) και <https://www.banquettablespro.com/space-and-capacity-calculator> (18/2/2019).

24 Holliday 1990, 73.

25 Graf 1996, 58.

26 Connolly 2001, 84-5.

27 Ο Δήμος συνεδρίαζε σαράντα φορές τον χρόνο (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 43.3) και η συνεδρίαση διαρκούσε λίγες ώρες (Αισχίνης 1.112). Ο ελάχιστος αριθμός πολιτών που παρευρισκόταν εκτιμάται σε 6000 (Δημοσθένης 59.89). Hansen 1987· Hansen και Nielsen 2004, 630. Οι αρχαίοι συγγραφείς διασώζουν επίσης την πληροφορία ότι ορισμένες φορές τον 5^ο αι. π.Χ. με δυσκολία συγκεντρωνόταν ο επαρκής για την απαρτία αριθμός Αθηναίων πολιτών (Θουκυδίδης VIII.72.1) καθώς και ότι οι πολίτες δεν συγκεντρώνονταν εγκαίρως για την έναρξη της διαδικασίας (Αριστοφάνης, *Αχαρνείς* 22 σχόλ.). Hansen 1996, 32.

28 Kourouniotes και Thompson 1932, εικ. 6.

29 Kourouniotes και Thompson 1932, εικ. 16. Οι Dinsmoor (1933) και McDonald (1943) αποκαθιστούν μια επιφάνεια έκτασης 3200 τ.μ.

30 Kourouniotes και Thompson 1932, εικ. 51· Βαλαβάνης 2011, 5-7.

31 Αριστοφάνης, *Ιππείς* 754, 783· *Σφήκες* 31-33, 42-4. Kourouniotes και Thompson 1932, 111-12.

ρια.³² Σε δύο χωρία από τις *Εκκλησιάζουσες* ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί την έκφραση *έδρας καταλαβείν* για το ακροατήριο,³³ που σημαίνει ότι υπήρχαν κάποιου είδους θέσεις – *έδραι*, ενδεχομένως ξύλινοι πάγκοι. Ο Δανός ιστορικός Mogens Herman Hansen εκτιμά βάσει σύγχρονων χωροταξικών μοντέλων ότι τα 0,4 τ.μ. είναι αρκετός χώρος για ένα άτομο σε μια υπαίθρια συγκέντρωση, εφόσον το ακροατήριο κάθεται σε στενούς πάγκους ή σε μαξιλάρια.³⁴ Βάσει αυτών των υπολογισμών κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα σχετικά με τη χωρητικότητα της Πνύκας:

Πίνακας 1: εκτίμηση χωρητικότητας πλήθους στην Πνύκα με 0,4 τ.μ./άτομο

Πνύκα (φάση)	Έκταση (τ.μ.)	Μέγιστος αριθμός ατόμων
I	2400	6000
II	2600 (3200)	6500 (8000)
III	5500	13750

Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι ο μέγιστος αριθμός καθισμένων συμμετεχόντων κατά τον 5^ο αι. π.Χ. συμπίπτει με αυτόν της *απαρτίας* που αναφέρεται σε τρεις νόμους του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵ Από την άλλη, το μέγεθος του κοίλου και των τριών περιόδων ήταν πολύ μικρό για να φιλοξενήσει όλους τους Αθηναίους πολίτες ή ακόμη και τους περισσότερους από αυτούς. Στο Διονυσιακό θέατρο υπάρχει χάραξη υποδιαίρέσεων θέσεων ανά 0,41 μ. με την απόσταση μεταξύ των εδωλίων 0,76 μ. υποδεικνύοντας ότι τουλάχιστον για τους Αθηναίους μια επιφάνεια ~0,31 τ.μ. ήταν επαρκής για να καθίσουν στα εδώλια, ενώ στο θέατρο της αρχαίας Κορίνθου οι θέσεις ήταν ακόμη μικρότερες. Πάντως, πιστεύουμε ότι σε έναν χώρο, όπως η Πνύκα που δεν υπάρχουν εδώλια αλλά οι ακροατές κάθονταν στο φυσικό βράχο, σε μαξιλάρια ή πάνω σε πρόχειρα υφάσματα, υπήρχε ανάγκη για μεγαλύτερο χώρο. Μια εκτίμηση του μέγιστου πλήθους καθημένων με αραιή διάταξη σε επιφάνεια 0,65 τ.μ./άτομο,³⁶ οδηγεί στα εξής αποτελέσματα:

Πίνακας 2: εκτίμηση πλήθους στην Πνύκα με 0,65τ.μ./άτομο

Πνύκα (φάση)	Έκταση (τ.μ.)	Μέγιστος αριθμός ατόμων
I	2400	3692
II	2600 (3200)	4000 (4923)
III	5500	8461

32 Αριστοφάνης, *Αχαρνείς* 25.

33 *Εκκλησιάζουσες* 21, 86-7.

34 Hansen 1976, 131, σημ. 67.

35 Δημοσθένης, *Κατά Τιμοκράτους*, 24.45· *Κατά Νεαίρας*, 59.89-90· Ανδοκίδης, *Περί των Μυστηρίων* 1.87.

36 Σύγχρονα μοντέλα εκτίμησης πλήθους (βλ. ενδεικτικά σημ. 23) εκτιμούν ως ~0,75 τ.μ. την έκταση που καταλαμβάνει ένα καθήμενο άτομο σε χώρο με αρκετά αραιή συγκέντρωση καθημένων, και ~0,55 τ.μ. την έκταση που καταλαμβάνει ένα άτομο σε χώρο με ιδιαίτερως πυκνή συγκέντρωση καθημένων. Για τους σκοπούς της μελέτης μας προτιμήθηκε μια μέση τιμή: 0,65 τ.μ. ανά καθήμενο άτομο.

Σε κάθε περίπτωση, βάσει των μαρτυριών του Θουκυδίδη και του Αριστοφάνη, φαίνεται ότι οι συγκεντρώσεις του Δήμου τον 5^ο αι. π.Χ. παρακολουθούνταν από λιγότερους πολίτες σε σχέση με τον 4^ο αι. π.Χ. και αυτό παρά τη μείωση του αριθμού των πολιτών.³⁷ Αντίθετα δηλαδή προς την επικρατούσα άποψη, φαίνεται ότι το ενδιαφέρον των Αθηναίων πολιτών για τους δημοκρατικούς θεσμούς ήταν μεγαλύτερο τον 4ο παρά τον 5ο αι. π.Χ. και ότι η συμμετοχή στις συνελεύσεις ήταν αυξημένη μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 404/3 π.Χ. Επομένως, στις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου τον 5^ο αι. π.Χ. συνήθως δεν ελάμβανε μέρος πάνω από το 1/7 των πολιτών,³⁸ ενώ κατά τον 4^ο αι. π.Χ. κάπου μεταξύ του 1/3 και του 1/4. Εξαιρούνται φυσικά οι εκκλησίες στις οποίες ετίθεντο κρίσιμα θέματα για το μέλλον της πόλης, όπως π.χ. η απόφαση για τη Σικελική εκστρατεία το 415 π.Χ., όπου η συμμετοχή θα ήταν πολύ μεγάλη.

Δημόσιον Σήμα

Μολονότι κάθε ελεύθερος ανοιχτός δημόσιος χώρος στην Αθήνα των Κλασικών χρόνων είχε την αστική του και συχνά και τη θρησκευτική του σημασία, τα μνημεία και οι δραστηριότητες στον χώρο γύρω από την οδό προς την Ακαδημία, δημιουργούσαν μια αυτόνομη ενότητα με ισχυρές πολιτικές και συλλογικές προεκτάσεις. Αυτά τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής, σε συνδυασμό με την απουσία προ-Κλασικών ταφικών καταλοίπων, ανάγουν την οδό προς την Ακαδημία και την εγγύς περιοχή της σε μια ιδανική επιλογή για το *Δημόσιον σήμα*³⁹. Σε αυτήν την περιοχή οι πεσόντες εν πολέμω δεν χάνονταν στην ανώνυμη συλλογικότητα των νεκρών, αλλά αποκτούσαν συλλογική υπόσταση που ενίσχυε την ενότητα της πόλης και τη συνέχεια και επιβίωση της συλλογικότητας της αθηναϊκής κοινωνίας.⁴⁰ Επιπλέον, η επιλογή αυτής της περιοχής για την ταφή των μεγάλων ηγετών της αθηναϊκής δημοκρατίας, επέτρεπε τη δημιουργία ενός αυτοτελούς δημοκρατικού «ταφικού χώρου», διακριτού από την περιοχή ανατολικότερα, γύρω από τον δρόμο προς τον Ίππιο Κολωνό, χώρο προβολής αριστοκρατικού κύρους και δύναμης.⁴¹

Την ίδια στιγμή οι πολιτικές (π.χ. επιτάφιοι λόγοι) και αθλητικές (αγώνες προς τιμήν των πεσόντων) δραστηριότητες, που διεξάγονταν κατά μήκος και γύρω από την οδό, άμβλυναν την ψυχολογική δύναμη του θανάτου δίνοντας έμφαση σε ιδανικά και αξίες που ξέφευγαν από αυτόν: τοπική ιστορία, παραδοσιακές πρακτικές και λατρευτικές εκδηλώσεις, τόνωση της «εθνικής» ταυτότητας. Οι διαβάτες και επισκέπτες στην περιοχή δεν αντίκριζαν μόνο τους πεσόντες και τα δημόσια επιτύμβια μνημεία τους. Με τη συγκέντρωσή τους για εορτασμούς

37 Θουκυδίδης (2.13.3), 431 π.Χ., περίπου 43.000 πολίτες. Απογραφή Δημητρίου Φαληρέα, 309 π.Χ. 21.000 πολίτες (Αθήναιος 272c).

38 Ο Rhodes (1988, 271-77) και ο Hansen (1988, 23-25) εκτιμούν ότι ως το 431 π.Χ., ο αριθμός των πολιτών ανερχόταν στους 50.000-60.000 άνδρες. Αλλά εξαιτίας του λοιμού (430-426 π.Χ.), των απωλειών κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, και της πολιορκίας του 405/4 π.Χ., γύρω στο 400 π.Χ. ο αριθμός των πολιτών είχε πέσει στους 25.000-30.000 (Hansen 1988, 14-28). Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. ο αριθμός των Αθηναίων πολιτών που ζούσαν στην Αττική θα πρέπει να ήταν γύρω στους 30.000 (Hansen 1986, 65-9· 1994). Η πολεμική δραστηριότητα κατά τον λεγόμενο Λαμιακό πόλεμο το 323/2 (Διόδ. 18.10.2, 11.3. IGII² 1631.167-74) προϋποθέτει ότι τουλάχιστον 30.000 Αθηναίοι πολίτες ζούσαν στην Αττική (Hansen 1986, 37-40· 1994, 308-10). Για χαμηλότερες εκτιμήσεις πληθυσμού βλ. Gomme 1933, 27, 43.000 το 431 π.Χ. Ruschenbusch (1984) και Sekunda (1992): περίπου 21.000 πολίτες τον 4^ο αι. π.Χ. Για τον πληθυσμό των Αθηνών και της Αττικής βλ. τελ. Akrigg 2019, ο οποίος ουσιαστικά επιβεβαιώνει τις εκτιμήσεις του Hansen.

39 Για αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων και ενδελεχή συζήτηση, Arrington 2010b. Επίσης, βλ. Arrington 2010a, 40-49, όπου συζήτηση για τη μορφή του νεκροταφείου.

40 Βλ. Dimakis 2015, για την πολυσημία και τη μεταβλητότητα του ταφικού τοπίου στην αρχαία Ελλάδα.

41 Arrington 2015, 55-90.

στον ίδιο ακριβώς χώρο όπου ενταφίαζαν τους νεκρούς τους, οι Αθηναίοι προέβαλλαν τη διάρκεια και τη συνέχεια της πόλης τους, των θεών τους, της πολιτείας και της κοινωνίας τους

ΣΥΝΟΨΗ

Γίνεται έτσι σαφές ότι η παρούσα έρευνα προτείνει μια νέα θεώρηση του ελεύθερου ανοιχτού δημόσιου χώρου που συνδέει μεθόδους, και εκ πρώτης όψεως ετερογενή μεταξύ τους αντικείμενα έρευνας, αναδεικνύοντας τη συνάφειά τους. Παρόλο που στο παρόν άρθρο περιοριζόμαστε κυρίως σε μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων, τελικός στόχος της μελέτης είναι μια συνθετική προσέγγιση και ανάλυση των υπερτοπικών και διαχρονικών παραμέτρων που διέπουν τους δημόσιους χώρους στην αρχαιότητα, συγχρόνως με μια ενσυνείδητη αναζήτηση της αρχαίας αντίληψης της «εμπειρίας» τους. Με αυτή τη θεματική προσέγγιση επιτρέπεται η διεύρυνση και στη συμβολική όψη του δημόσιου χώρου, με άλλα λόγια στο φαντασιακό της ζωής (για τον αστικό χώρο), του θανάτου (για τον ταφικό χώρο) και του μεταφυσικού (για τον ιερό χώρο). Άλλωστε, η σύλληψη του χώρου, αρχιτεκτονικού, πολεοδομικού, περιφερειακού, ακόμη και του συνόλου της γης, στην ελληνική αρχαιότητα εδραζόταν σε κοσμολογικές ιδέες με πολλαπλούς θρησκευτικούς και πολιτικούς συμβολισμούς. Γι' αυτό και ο χώρος συγκεντρώνει και διαφυλάττει την αντανάκλαση και την αναπαράσταση των κοινωνικών γεγονότων για χρόνο μεγαλύτερο από την πραγματική τους ζωή.

Έτσι, η προβληματική και οι προκαταρκτικές σκέψεις που εκτέθηκαν παραπάνω σχετικά με την συνθετική ανάλυση του δημόσιου χώρου στην αρχαιότητα πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να προσφέρει μια καινοτόμα προσέγγιση της εμπειρίας, της μεταβολής, της επιβολής και της διαμόρφωσης ανθρωπίνων συναισθημάτων σε διαφορετικό πλαίσιο (τόπο). Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια νέα προσέγγιση των ιδεολογιών και της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης στην αρχαία Ελλάδα, προσδίδοντάς τους λεπτομερέστερη, πιο ευαίσθητη και πιο «ανθρώπινη» δυναμική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ahlfeldt, J.F. 2004. «On Reconstructing and Performing Ancient Maya Architecture: Structure 22, Copan, Honduras (AD 715)». Διδ. διατρ., Columbia University.
- Akrigg, B. 2019. *Population and Economy in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arrington, N.T. 2010a. «Between Victory and Defeat: Framing the Fallen Warrior in Fifth-Century Athenian Art». Διδ. διατρ. University of California, Berkeley.
- Arrington, N.T. 2010b. «Topographic Semantics: The Location of the Athenian Public Cemetery and Its Significance for the Nascent Democracy». *Hesperia* 79, 499-539.
- Arrington, N.T. 2015. *Ashes, images, and memories: the presence of the war dead in fifth-century Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Βαλαβάνης, Π. 2011. «Ασκήσεις Αθηναϊκής Τοπογραφίας». Στο Έπαινος *Luigi Beschi*, επιμ. Α. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης και Α. Ζαρκάδας, 3-9. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Connolly, P. 2001. *Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dimakis, N. 2015. «Ancient Greek Deathscapes». *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 3.1: 27-41.
- Dimitriadou, E. 2019. Early Athens. Settlements and Cemeteries in the Submycenaean, Geometric, and Archaic Periods, *Monumenta Archaeologica* 42, Los Angeles: The Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Dinsmoor, W. 1933. «Review of Hesperia 1». *AJA* 37: 180-2.
- Friese, W., S. Handberg και T.M. Kristensen (επιμ.). 2018. *Ascending and Descending the Akropolis. Movement in Athenian Religion, Monographs of the Danish Institute at Athens*, vol. 23. Aarhus: Aarhus University Press.
- Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: MacMillan.
- Gieryn, T.F. 2002. «What Buildings Do». *Theory and Society* 31: 35-74.
- Gomme, A.W. 1933. *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* Oxford: Blackwell.
- Graf, F. 1996. «Pompai in Greece. Some Considerations about Space and Ritual in the Greek Polis». Στο *The Role of Religion in the Early Greek Polis: Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult*, επιμ. R. Hägg, 55-65. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Greco, E., (επιμ.). 2010-2015, *Topografia di Atene: Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C. Atene*. Paestum: Pandemos.
- Hansen, M.H. 1976. «How Many Athenians Attended the Ecclesia?». *GRBS* 17: 115-34.
- Hansen, M.H. 1986. *Demography and Democracy: the number of Athenian citizens in the fourth century B.C.* Herning: Systime.
- Hansen, M.H. 1987. *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes*. Oxford: Blackwell.
- Hansen, M.H. 1988. *Three Studies in Athenian Demography*. Copenhagen: Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
- Hansen, M.H. 1994. «The Number of Athenian Citizens Secundum Sekunda». *EchCI* 38: 299-310.
- Hansen, M.H. 1996. «Reflections on the Number of Citizens Accommodated in the Assembly Place on the Pnyx». Στο *The Pnyx in the History of Athens, Proceedings of an International Colloquium organized by the Finnish Institute at Athens, 7-9 October 1994, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, vol. II*, επιμ. B. Forsén και G. Stanton, 23-33. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens/
- Hansen, M.H., και T.H. Nielsen. (επιμ.). 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press.
- Hölscher, T. 1991. «The City of Athens: Space, Symbol, Structure». Στο *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy. Athens and Rome, Florence and Venice*, επιμ. A. Molho, K. Raaflaub και J. Emlen (επιμ.), 355-80. Stuttgart: Franz Steiner.
- Hölscher, T. 2007. «Urban Spaces and Central Places. The Greek world» στο S. Alcock – R. Osborne (επιμ.), *Classical Archaeology*. Blackwell Studies in Global Archaeology, vol. 10, 164-181.
- Holliday, P.J. 1990. «Processional Imagery in Late Etruscan Funerary Art». *AJA* 94: 73-93.
- Johnston, R. 1999. «An Empty Path? Processions, Memories and the Dorset Cursus». Στο *Pathways and Ceremonies: The Cursus Monuments of Britain and Ireland*, A. Barclay και J. Harding (επιμ.), 39-48. Oxford: Oxbow Books.
- Kourouniotis, K., και H.A. Thompson. 1932. «The Pnyx in Athens». *Hesperia* 1: 90-217.
- Lawrence, D.L., και S.M. Low. 1990. «The Built Envi-

- ronment and Spatial Form». *Annual Review of Anthropology* 19: 453-505.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Letesson, Q., και K. Vansteenuyse. 2006. «Towards an Archaeology of Perception. «Looking» at the Minoan Palaces». *Journal of Mediterranean Archaeology* 19: 91-119.
- Maran, J. 2006. «Mycenaean Citadels as Performative Space». Στο *Constructing Power: Architecture, Ideology and Social Practice*, επιμ. J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel και U. Thaler, 75-91. Hamburg: LIT Verlag.
- McDonald, W.A. 1943. *The Political Meeting Places of the Greeks*. Baltimore.
- Pearson, M., και M. Shanks. 2001. *Theatre/Archaeology: Disciplinary Dialogues*. London: Routledge.
- Rhodes, P.J. 1988. *Thucydides, History, II*. Warminster: Aris & Phillips.
- Ruschenbusch, E. 1984. «Zum letzten Mal: Die Bürgerzahl Athens im 4.Jh.v.Chr.» *ZPE* 54: 253-69.
- Schechner, R. 1988. *Performance Theory*. New York: Routledge.
- Sekunda, N. 1992. «Athenian Demography and Military Strength 338–22 B.C.» *BSA* 87: 311-55.
- Shear, J.L. 2001. *Polis and Panathenaia. The History and Development of Athena's Festival*, Διδ. Διατριβή, University of Pennsylvania.
- Takeshi, I. και L.S. Coben. 2006. «Overture: An Invitation to the Archaeological Theater». Στο *Archaeology of Performance: Theatres of Power, Community and Politics*, επιμ. I. Takeshi και L.S. Coben, 11-46. Oxford: Altamira Press.
- Throop, J. C. και K. M. Murphy. 2002. «Bourdieu and Phenomenology: A Critical Assessment». *Anthropological Theory* 2: 185-207.
- Travlos, J. 1971. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*. Tuebingen: Wasmuth.
- Travlos, J. 1988. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*. Tuebingen: Wasmuth.
- Turnbull, D. 2002. «Performance and Narrative, Bodies and Movement in the Construction of Places and Objects, Spaces and Knowledges: The Case of the Maltese Megaliths». *Theory, Culture and Society* 19:5/6: 125-143.
- Warford, E. 2018. «Performing Piety: A Phenomenological Approach to Athenian Processions». Στο *Ascending and Descending the Akropolis. Movement in Athenian Religion, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 23*, επιμ. W. Friese, S. Handberg και T.M. Kristensen, 23-41. Aarhus: Aarhus University Press.
- Wiles, D. 2003. *A Short History of Western Performance Space*. Cambridge: Cambridge University Press.